

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

АМУДАРЁ БЎЛИМИДА СУД–ХУҚУҚ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

А.Абдуллаев – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: суд, ҳуқуқ, Амударё, империя, бўлим, тергов-суруштирув, бий судлари, Туркистон, генерал-губернатор, ўлка, уруғ- аймоқчилик, ҳарбий суд, бўлинмалар.

Ключевые слова: суд, право, Амударья, империя, ведомство, следствие, биевые суды, Туркестан, генерал-губернаторство, страна, родоплеменное дело, военный суд, отделы.

Key words: court, law, Amudarya, empire, department, investigation, biy courts, Turkestan, governor-general, country, tribalism, military court, divisions.

XIX асрнинг сўнги чорагида Амударё бўлими Россия империяси таркибига киритилганидан кейин, ўлкага кўчириб келтирилган рус аҳолиси, шунингдек, маҳаллий аҳоли билан руслар орасида юз бериши мумкин бўлган муаммоларни ҳал этиш масалалари сабабли суд тизими шакллантириш зарурияти юзага келди.

Шу боис, Амударё бўлими бошлиғи ҳудудга тегишли барча масалалар билан бирга, суд ишига оид муаммоларни ҳам назорат қилди. 1873 йилдан 1880 йилгача у тўғридан-тўғри жиноят ва фуқаролик ишлари билан шуғулланди. Аксарият ҳолларда, Амударё бўлими бошлиғининг ўзи судья вазифасини бажарар, ҳарбий дала судларини ташкил этиб, нафақат маҳаллий аҳолига нисбатан аёвсиз сиёсат олиб борар, балки бўлимдаги тартиббузар русларни ҳам сургун қилиб, ҳатто ўлим жазосига ҳукм этар эди. Амударё бўлимида тергов-суруштирув ишларини Амударё бўлими бошлиғининг ихтиёрига кўра, унинг зобитларидан бири бажарди [1:9].

Шунингдек, бу даврда суд иши билан Амударё бўлими бошлиғидан ташқари, Амударё бўлимининг акциз назоратчиси (акцизный надзиратель), Шўрахон участкаси бошқармаси бошлиғи, суд нозирлари (судебные приставы) бараварига шуғулланган. Оқибатда бўлимда турли жиноятлар бўйича кўзғатилган аксарият «иш»лар йиллар давомида ҳукм чиқарилмасдан муҳофиза қилинаверган [2]. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айнан бийлар судида нисбатан уруғ-аймоқчилик кучли бўлган. Уруғ-аймоқчиликни йўқ қилиш учун суднинг биринчи инстанцияси бошланғич ҳайъат шаклида ташкил этилган, уларнинг ичидан суд раиси сайланган ва бошқарган. Бий судлари аксарият ҳолларда очик ташкил этилган.

Амударё бўлимида судья ишини бажарувчи ҳақидаги дастлабки архив маълумотлари 1881 йил октябрь ойидан (подполковник Николай. – А.А.) бошлаб учрайди ва у «Амударё бўлими судьяси» деб ёзилган муҳрға эга бўлган. Ушбу муҳрдан кейинги йилларда ҳам судьялар фойдаланган [3].

Туркистон генерал губернаторининг «Туркестанские ведомости» газетасида чоп этилиб борилган буйруқлари таҳлили ҳам 1881 йил Амударё бўлимида алоҳида судья бўлганлигини тасдиқлайди. 1881 йил 10 ноябрдаги Туркистон генерал-губернаторининг 313-сонли буйруғига кўшимча, Амударё бўлимига судья лавозими учун ажратилган штатга берилган имтиёзлар янада аниқлаштирилган ҳамда у губернаторликдаги юқори лавозимдаги раҳбарлар даражасидаги барча ҳуқуқ ва устунликларга ҳам эга бўлган [4].

Судья лавозими ҳақидаги мазкур факт ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Ушбу даврдан бошлаб, Амударё бўлимида маъмурият расмий равишда суддан ажратилади. Аммо Амударё бўлими бошлиғи суд ишига тўғридан-тўғри аралашишда давом этган. Шунингдек, 1882 йил 15 апрелда Туркистон генерал губернаторининг 120-сон буйруғига асосан Амударё бўлими судьяси лавозимига Соболевский тасдиқланади.

1882 йилга келиб, Туркистонда умумий ҳисобда 17 нафар – Сирдарё вилоятида 8, Фарғонада 6, Зарафшон округида 2, Амударё бўлимида эса 1 нафар уезд судьяси фаолият юритди [1:7,9]. Амударё бўлимига оид сиёсий жараёнлар, маъмурий ва суд-ҳуқуқ тизимига тегишли махсус буйруқлар тизимли равишда эълон қилиниб боришда давом этди [6]. Амударё бўлими судьяси «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом» (1886 йил)га асосан, 1887 йилдан бошлаб мировой судья деб аталадиган бўлди. Бўлимда ташкил этилган мировой судьяларга руслар томонидан содир этилган жиноий ишларни кўриб чиқиш ва судлаш ҳуқуқи берилди.

1886 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»га кўра, ташкил этилган мировой судларнинг эшиги маҳаллий аҳоли учун ёпиқлиги, ҳатто рус қонунларининг устунлигига «онги етиб», ўзларининг халқ судьяларига эмас, мировой судьяларига мурожаат қилишни истаган айрим маҳаллий аҳоли вакиллари аризалари ҳам мировой судьялар томонидан қабул қилинмаётганлиги танқид қилинди.

1886 йилгача Туркистон генерал-губернаторлигида учта мустақил маъмурий бўлинма – Сирдарё вилояти, Зарафшон округи ва Амударё бўлими бўлиб, улар битта вилоят бошқармаси ва битта суд бўлимига эга бўлган. Вилоят бошқармаси бўйича прокурор сифатида учта прокурор – Сирдарё вилояти губернатори, Зарафшон округи бошлиғи, Амударё бўлими бошлиғи фаолият юритган. Ушбу прокурорлар барча судга тегишли масалаларни ўзгартирган, уларни маъмурий тартиблар асосида, ўз ихтиёрича ҳаракатдан тўхтатган. Губернаторлар ва округ бошлиқларининг, шу жумладан, Амударё бўлими бошлиғининг прокурор вазифасини бажарганлигининг сабаби шундан иборат бўлганки, Ҳарбий суд комиссияси судга топширилиши керак бўлган, аммо айбдорлиги кўрсатилмаган «ишларни» кўриб чиқиш учун қабул қилиб олишдан Ҳарбий суд низомларининг (1859 йил нашр этилган) 265-266, 269-моддаларига биноан бош тортган. Шундан кейин, айбланувчини кўрсатадиган одам бўлгани учун губернаторлар бу ишни бажаришга ўзлари киришганлар.

Айрим губернаторлар иккиланиб, бу вазифани бажаришдан бош тортган. Амударё бўлими бошлиғи «Амударё округини бошқариш тўғрисидаги муваққат Низом»га (4-модда) асосан, Амударё округи бошлиғи ҳарбийдан тайинланганлиги учун мазкур масалани ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлган. Барча маъмурий-ҳуқуқий масалаларни Сирдарё вилояти губернатори, Амударё бўлими бошлиғи ечган ҳамда амалга оширган [1:11].

«Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом» (1886 йил)нинг 131, 161–162-моддаларига асосан, 1876 йилда нашр этилган «Суд жараёнлари» ҳақида қонуннинг жиноят ва айбдорликка бағишланган 51-моддасидан 318-моддасигача бўлган моддалар асосида мировой судьялар ва уларнинг ёрдамчилари ёки уларнинг вазифасини бажарувчилар тергов ишларини прокурор қузатуви остида олиб бориши

назарда тутилган. 161-моддага асосан полиция ҳар бир бошланган тергов иши ҳақида тегишли прокурор назорати вакилига хабар юбориб туриши кўрсатилган. Прокурор ёки унинг ёрдамчиси ишни қайта терговга юбориш эҳтиёжи бўлмаса, тегишли судга юбориши, агар зарурият бўлса, ўша ишни олиб борган мировой судьяга ёки унинг ёрдамчисига қайтарилиши қайд этилган.

Амударё бўлими бошлиғи ҳуқуқ-тартибот соҳасидаги камчиликлар, жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича қабул қилинган қарорлар устидан тушган шикоятларни, шу билан бир қаторда оддий фуқароларнинг ёзган аризаларини ўрганган, тегишли қарор қабул қилган ва расмийлаштириб борган [6]. Барча масалалар, шикоятлар бўйича ўзининг ижобий, яъни «оқловчи» ёки салбий, яъни «қораловчи» сифатида ўз хулосаларини бериб борган. Ҳар бир содир этилган жиноят тури, айблов хулосалари бўйича берилган суд қарорлари Амударё бўлими бошлиғи девонхонасида расмийлаштирилган. Айрим ҳолларда ҳарбий судья судлаган, ҳукми эса генерал-адъютантлар раҳбарлигида конфирмация, яъни Олий ҳокимият тасдиқлаган [7]. Москва ҳарбий округи суди муовини П.Ф.Карпов, бир вақтнинг ўзида Амударё бўлимининг ҳам прокурори ҳисобланган [8].

1895 йил 13 декабрда Россия Адлия вазирлигининг 51-сонли буйруғи билан П.Ф.Карпов Сирдарё вилояти суди аъзоси этиб ҳам тайинланади [9].

Шу билан бир қаторда, Амударё бўлими бошлиғи ва прокурор халқ судьялари, яъни бий ва қози судьялари қарорлари устидан ҳам назорат ўрнатган ва тегишли масалалар бўйича ўз хулоса ва эътирозларини мунтазам равишда билдириб борган.

Амударё бўлими бошлиғи халқ судьясига, жаҳон миқёсидаги судьяга, прокурорга, Туркистон генерал-губернаторлигига маҳаллий аҳоли томонидан ёзилган ариза ва шикоятларни қаттиқ назорат остида ушлаб турган ва расмийлаштириб борган. Сирдарё вилоят прокурори халқ судьялари - қози ва бий судьялари, уларнинг съездлари, фавқулодда съездларида қўрилган масалалар, шунингдек, мировой судьялари фаолияти ва қарорлари бўйича ҳам хабардор бўлиб турган.

Амударё бўлими бошлиғи, вилоят судьяси ва прокуратура ходимлари ҳамкорликда фаолият юритганлар. Асосий мақсад ўлкани бўйсундириш, халқни маҳв этиш, империя сиёсатини амалга ошириш эди.

Бийлар суди

Амударё бўлими судьясининг муҳри (1881 йил)

Адабиётлар

1. Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане. // Журнал гражданского и уголовного права. –Кн. 7. Разд. «Заметки». – С.-Петербург: 1892. – С.7, 9.
2. ЎзР МДА. И-910-жамғарма, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 1-12-варақлар; 2-йиғма жилд, 7-8, 21-б.
3. ЎзР МДА. И-910-жамғарма, 1-рўйхат, 5-йиғма жилд, 6-варақнинг орқа томони; 6-йиғма жилд, 20-варақнинг орқа томони, 27-варақнинг орқа томони.
4. Официальный отдел. Приказы по военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернаторства. Штатные должности Амударьинского отдела. // Туркестанские ведомости. № 17. 4-мая. 1882.
5. Официальный отдел. Приказы по военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернаторства. Штатные должности Амударьинского отдела. // Туркестанские ведомости. № 41. 19-октябрь. 1882.
6. ЎзР МДА. И-127, жамғарма, 1-рўйхат, 786-йиғма жилд, 3-5-б
7. ЎзР МДА. И-134, жамғарма, 1-рўйхат, 4-йиғма жилд 42-б.
8. ЎзР МДА. И-134, жамғарма, 1-рўйхат, 5-йиғма жилд 15-варақ орқа томони.
9. ЎзР МДА. И-134, жамғарма, 1-рўйхат, 10-йиғма жилд 42-варақ; 24-30 варақлар орқа томони, 34-35-б., 35-б. орқа томони.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада XIX асрнинг сўнги чорагида Амударё бўлими Россия империяси таркибига киритилганидан кейин, ўлкага кўчириб келтирилган рус аҳолиси, шунингдек, маҳаллий аҳоли билан руслар орасида юз бериши мумкин бўлган муаммоларни ҳал этиш масалалари ва суд тизимининг шаклланиш жараёнини кўришимиз мумкин.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены материалы о включении Амударьинской области в состав Российской империи в последней четверти XIX века мы можем увидеть вопросы решения проблем, которые могут возникнуть между переселенным в страну русским населением, а также местным населением и россиянами, и процесс становления судебной системы.

SUMMARY. This article presents data about the inclusion of the Amudarya region into the Russian Empire in the last quarter of the 19th century, we can see the issues of solving problems that may arise between the Russian population relocated to the country, as well as the local population and the Russians, and the process of the formation of the judicial system.